

ETXEPARE ETA AXULAR LIZARDIREN OLERKIGINTZAN

L. Otaegi Imaz

Luis Villasantek, Pedro Agerre Azpillikueta “Axular” en *Geroko Geroren* seigarren edizioaren hitzaurrea idatzi zuenean, Pizkunde garaiko idazle eta hizkuntzalariaren ahaleginari buruzko hausnarketa egin zuen, hots, Arana, Azkue, Txomin Agirre, Lizardi, Altube, Orixe idazleak osatzen dutela dioen mugimenduari buruzkoa. Jarraian zehaztu egin zuen halako aro berri bat sortu zela euskal literaturan garai horretan eta bereziki zehaztu zuen ez zirela idazleak bakarrik, gramatikariak, irakasleak eta Euskaltzaindiko batzordeki-deak zirela.

Mugimendu horren emaitzaren balorapenari buruzko zalantza eta eztabaida nabari daiteke Villasanteren hitzetan, alegia, belaunaldi hartakoen ahalegina ez ote den Villasantek idatzi zuen garaian, hots, euskara batuaren sortze garaian, behar adina estimatzen. Izan ere, haien lanaren fruitua ez dela baztertzekoa eta are gutxiago gaitzestekoa dela esan orduko, iragartzen du belaunaldi haren emaitzetan halako “muga edo hertsikeria bat” nabaritzen duela eta hura osatzea duela helburu Axularren liburuaren inguruko lanok argitaratuz.

Aipatu duen “muga edo hertsikeria” horren jatorrizko diagnostikoa egi-terakoan, deitura hauxe ematen dio Villasantek: *apartekotasun konplexua* izan dutela euskalariak azken mende honetan, baina gaitz horrek hegoaldeko idazleak bakarrik jo dituelakoan dago, eta iparraldekoek beren bidetik jo dutela. Hona hemen pasarte hitzez hitz harturik:

Garai hartako euskaltzaleek bada, ondoraino sartua daukate euskara zerbait apartekoa dela, berezia, arras diferentea eta beste hizkuntzak ez bezalakoa. Eta hortik etorri da lehenagoko euskal literatura tradizioaz -eta bai neurri batean herriko euskaraz ere- etena egi-

tea, lokarriak haustea. Bai herriko euskara eta bai literatura zaharra ere kutsaturik zegoen. Ezin har zitekeen zimendutzat. Dena behar zen berri, dena berezi eta besteen bideetarik aldendua. Baina jokaera hau laster ikusi zen gehiegizkoa zela eta hizkuntza bera inorarik gabe, besoz eta zangoz katigatua, uzten zuela. Batez ere literatura zaharra bazterturik uztean buruon eta hizkuntzaren kaltetan gertatu da.

Hain zuzen ere Villasanteren hitzetan mamitu den uste komun edo balorapen hedatu honi loturik egin nahi nuke nire gaurko solasaldia, izan ere, ez baitzait iruditzen balorapen orokor honetan ñabardurarik egiteak batere kalterik egingo ligukeenik.

Villasantek apartekotasun konplexua deitu duen gaitz horrek nire uestez oso joera eta sintoma ezberdinak eman zituen Villasantek Pizkundearen zaku orokor horretan sartu zituen batzuen eta besteen artean. Jakina den moduan, esate baterako, R.M. Azkue eta S. Arana-Goiriren apartekotasun konplexuak hiztegian izan zuen isla gehiena: euskararen hitz altxorren kezka handia izan zuten eta horri irtenbidea ematerakoan berriztatze epean sartzen diren hizkuntza guztien bezalaxe, bi bide nagusi ikusi eta hautatu zituzten:

- Aranak lexiko berria sortzera jo zuen hitz-elkartu eta eratorriak eratuz, bere jakitate morfologiko eta fonetikoan fidaturik. Halaxe heldu ziren XX. mendearen hasieran gotzonak, txadonak, yaupariak eta yaupalemeak, izadia, bultziak, izparringiak eta urrutizkinak: aspaldiko mailegu latinoak gaitzetsi eta ordezkatu ziren eta aro berriak sorturiko premia berriak ase zituen.
- Azkueren bidea bestelakoa izan zen, hiztegia egiteko buruturiko bilketa lanari esker, bazekien euskarak badituela hainbat hitz euskalkietan eta azpieuskalkietan zokoratuta geratuak eta haiek berreskuratu eta idatziz nahiz irrati eta eskola bidez berriro erabiltzen hasiz gero, euskararen lexiko gabezia handiak osatzen lagun zitekeela. Horrela, Unamunok salaturiko euskararen lexiko eskasia eta lexiko horren kamustasun handia eta ñabardurarako ezintasuna gaingitzen hasi zitekeela uste izan zuen. Hitz teknikoez esateko, berrezarpen lexikalaren bidea hobetsi zuen, nahiz eta tarteka Aranak bezala, hitz berriak sortzera ere jo zuen.

Bi bide nagusi hauek eragin handia izan zuten XX. mendearen hasierako euskal idazleen artean, esan liteke Azkue edo Aranaren eragin lexikala balorazterakoan Orixek *Euskal literaturaren atze eta edesti laburran* esan zuena neurri-neurrikoa dela:

*Azkueren Iztegia dugu euskera onaren iturri, ta euskera-lanak
niori ez diote egitez oni adina zor, eragitez Aranari zor badiote ere
(250)-*

Nabarmen da, bestalde, Pizkunde garaiko idazle gailentzat ditugunak bi itzal nagusi horien pean hazi zirela. Are gehiago zehaztu genezake, hots, Eusko Alderdi Jeltzalearen ideario politikoari atxikirik zeuden idazleek Lizardi lehen garaietan batez ere eta Lauaxeta beti, Aranaren garbizaletasunari eta haren ortografiari atxikirik zuedela eta biak aurrerago eta ahots pertsonalagoa eraikiz joan zirela.

Baina Azkueren eraginak, hots, berrezarpen lexikalaren bideak bereganatu zituen garaiko gainerako idazleak haren ikasle eta laguntzaile izan zen Orixeren bidez. Orixek guda-aurreko idazleetan izan zuen itzal handiaren zehaztasunak emango ditugu aurrerago, baina orain Villasantek hastapeneko aipamenean zerrendatzen duen Severo Altuberen joera definitzeari ere interesgarri deritzot. Orixek ere garrantzi berezia ematen zion puntu berean jartzten baitu arreta Severo Altubek, sintagma eta esaldiaren ordena eta taxuera jatorrean. Mende honetan zehar garatu da euskal gramatikagintzan gure hizkuntzaren joskera eta morfologia bereziari taxua hartu eta eusteko ahalegin handia, inguruko hizkuntza erromanikoen morfosintaxiaren kutsaduratik, egitura kalkatuetatik ihesi, eta erredukzio joera horri herri mintzairaren espre-sibitatearen bidera joz.

Gramatika alorreko ezinbesteko aipamenean atalari amaiera emateko, aipatu nahi nuke mende hasierakoetan nabaritzen dugun garbizalekeriak agian ez digula ikusten uzten gure garaietan haiek zuten kezka lexikalari Orixe eta Altuberen kezka morfosintaktikoa gehituz joan zitzaioela, Villasante beraren “Sintaxis de la oración compuesta” eta gisako lanen bidetik, euskara onaren/hobearren/eta ezin hobearren prontuarioak etengabe argitaratu direlarik. Gure garaian hizkuntzaren estandarizazioa areagotu ahala, erdal kutsuaren kezka semantikaren arlora ere iritsia dugu, Ibon Sarasolak salatutako “Euskararen ajeek” ongi islatzen duten moduan. Kontu hauek literaturaz atekoak dirudite, hizkuntzaren normalizazioari dagozkion auziak, baina guda-aurrekoen belaunaldian -eta gurean ere halatsu- auzi linguistikoak edo sozio-linguistikoak auzi literarioak bilakatzen dira, hein batean.

*Pizkundeaz eta bereziki bigarren Pizkundera edo 1926-36 artekoaz den bezainbatean, Lizardiri atxikirik egin dezakegu bidea. Gazte zarauztarrak idazle izateko lehen ahaleginak Eusko Alderdi Jeltzalearen publikazioak ziren *Euzko Deia* eta *Euzkadi* egunkarian egin zituen 1922 bitartean, eta haietan Aranaren jarraitzaile erakutsi zuen bere burua bereziki. *Biotz-Begietan* liburuan egin zuen hautaketan poema bakarra salbatu zuen garai hartatik *Jaun**

errukiorra izenekoa eta berak errepresentatzen du ongi hizkuntza garbizale haren zurruntasuna. Geroztik, Lizardiren poemek bide herrikoia goari atxiki zaizkio: 1925 eta 1928 bitarteko poemek Luis Jauregi Jautarkol eta Emeterio Arreseren *Nere bidean* eta *Txindor* poema liburuen ereduari lotzen zaizkio. Baina Lizardiren mintzaira literarioaren norabidea Orixek zedarritu zuen, hein handi batean.

Orixek eta Lizardik 1927-28 inguruan ezagutu zuten elkar. Lizardi eta Orixeren ezagun eta garaikideek bereziki azpimarratu zuten Orixek Lizardiren hizkuntzan izaniko eragin handia. Halere, esan liteke eragin hori ez zela denbora luzez bertatik bertarakoa izan, ez baitzuten harreman mota hori artean, eta Lizardik, garaiko beste euskaltzale askok bezalaxe, Orixeren *Euzkadi* egunkariako artikuluen bidez ikasiko zuen gehienik harengandik.

Hipotesi hutsa izan daiteken honek bi bermatzaile baditu gutxienez: Orixek esanda utzi zuela zenbait artikulutan non eta nolako zuzenketa linguistikoak eta literarioak egin zizkion Lizardiren liburuari, eta bestetik, badugu beste frogat bat. Orixek aipatu zuen *Lizardi* izeneko artikulua batean (Oleri, 1963) Lizardi zenaren paperen inventarium egiten jardun zutela berak Aitzolek eta Joseba Markiegik. Eta haietan Lizardik egunkari eta aldizkarietatik guraizez moztu eta arretaz azpimarraturiko hainbat artikulua aurkitu zirela. besteak beste, "Gure herria"ko artikulua topatu ziren, baina bereziki Orixek *Euzkadi* egunkarian argitaraturikoak, euskal gramatikako morfosintaxi gaiez zihardutenak. Zehaztasunik ez dugu ordea zeri buruzko artikulua interesatu zitzaizkion Lizardiri.

Bestalde, berriz, Lizardi hil ondoren haren obraz idatzi zuten Aitzol, J. Markiegi, A. Labaien eta Orixe beraren kroniketan behin eta berriro jasota aurkitu dut aipamena Lizardik euskara lantzeko modu arretatsua eta oso metodikoa izan zuela, iparraldeko euskalkietan idatziriko argitalpenen jarraitzaile zela, batetik, eta bestetik bere idazle garaikideen (Kirikiño eta Orixe bereziki) lanak arreta handiz jorratzen zituela, oharrak ateratzen zituela bere lanetan sarbidea emateko. Horretaz gain, euskal idazle zaharrak aztertzeari ere lotu zitzaiola esaten dute aho batez Orixek, Markiegik, Labaienek eta Aitzolek, Axular eta Etxepare aipatu zituztelarik, bereziki.

Joseba Mirena Markiegik *Itz lauz* liburuaren hitzaurrean zera zioen:

Ekiña ekin, Axular ta Etxepare irakurtze ta zeatz aztertzeari eman zion aldi. Itz, esaldi, yoskera... an dituzu oro arretaz yasorik, ez erraz bidez buru aztukor altzoan, arkatza erne ta errukigabe erabiliz, idaztik zokondo ta lerroazpietan piloturik baizik. (Itz-lauz, 1972, 12 or.)

Antonio Labayenek, *Itz lauz*-en bigarren edizioaren hitzaurrean, bide beretik jotzen du:

Lizardi, asko entzun ikasi ta irakurri ondoren euskera sakon jabetzera iritxi zen. Ekiñaren ekiñez, Axular, Etxepare, Mendiburu ta abar aztertu zituan. Markiegiak zer nolako bideetatik ibilli zan esaten digu. (Itz-lauz 1972, 2 orr.)

Aitzolek ere hilondoko omenezko iruzkin batean Etxepare aipatzen du Lizardiren poemetako baten ardatz gisa *Eusko Bidaztiarenaren* iruzkina egitean hain zuzen ere (El poeta Jose Maria Agirre, Yakintza 1933, 3. Zb.) baita beste batean ere haren sintaxiaren soiltasunaren eredutzat Etxepare hartua zuela aipatzen ere.

Orixek, berriz, J.M. Markiegiren *San Luisen Bizitza* liburuaren iruzkinean diharduela, zeharka Lizardiren *Itz-Lauz* liburua aipatzen du Markiegiren sarrera-hitzak komentatuz. Lizardi bezala ekialdeko euskalkien irakurlea eta zalea dela iragartzen du, bereziki *Gure Herria* aldizkariaren zalea, eta euskal idazle zaharrak eta iparraldeko bere garaikoak arreta handiz irakurri eta oharrrak jasotzen zituela.

Ohargarri da, bereziki hurbileko lagunak zirenek beti bi autore zaharrak eta haien estudioa aipatzea Lizardiz hitz egiterakoan. Pentsatu ere egin liteke kortesiazko aipamena izango zela: Lizardik horiek, euskal idazle kultura zenez, ezagutu egin behar zituela eta horrek prestigioa erantsi ziezaiokeela haren nortasun literarioari. Apaingarri hutsa balitz, ordea, ez zen Lizardiz soilik esango eta deigarria dirudi denak aho batez aipatzea Lizardiren obraz eta garai hartako gainerakoez Loramendi edo Lauaxetaz horrelakorik ez esatea, ez garai hartan eta ez gerorakoan.

Bestalde, Lizardiren obrari loturiko dokumentuetan Etxepareri eginiko erreferentziak ugariak dira eta konfirmatu egiten dute lagun guztiek jasotzen duten egile horrekiko zaletasuna eta atxikimendua. Dokumentuetako bat Lizardik berak igorritako gutuna dugu 1931ko urriaren 29koa, Eusko Ikaskuntzaren liburutegi-arduraduna zen Bernardo Estornes Lasari Etxepareren lexikoari buruzko bibliografia materiala eskatuz: Vinsonen *Bibliographie basque* eta *Vocabulaire dens mots contenus dans les poesies basques de Dechepare*.

Izan ere, Lizardi idazlana prestatzen ari baitzen Yakintzarako *Etxepareri buruz*, eta deitura horretxekin izendatu zuten “Lizardiren paperak” izenez jasoa dagoen inventarium-ean. Aipaturiko lan hori galdua den arren, 1933ko Yakintzaren lehen alean, Etxepareri omenaldia egiten dion artikulua bat dator, J. Ariztimuño, Aitzolek izenpeturik: *El primer renacentista y poeta euskaldun*.

Beraz, Lizardik Etxepareren obra ezagutzen zuen eta Vinson-en bibliografiaz eta hiztegiak lagundurik haren hizkuntzaren katramilak askatzen ahalginak ere egin zituen. Zein edizio erabili zuen ez dago argitzerik, Julio Urkixok RIEV-en argitaratu zuen *Linguae Vasconum Primitiaeren* facsimila

ez noski, 1933an argitaratu zelako, baina haren aurretik Victor Stempf-ek Vinsonen laguntzaz eginiko 1893ko edizioa izan zitekeen, P. Altunaren iritziz “ordura artean eginiko argitaraldirik hoberena izan zena” (Edizio kritikoaren hitzaurrea XVIII orr.).

Kontu ezaguna da bestalde, *Biotz-Begietan* liburuan *Eusko Bidaztiarena* (Euzkadi, 1931-XI-24) poema Miguel Unamunori eskaini ondoren, euskara noranahiko egite horren aldarrikapenetan lehena Etxeparek egina zuenez, Lizardik haren “Kontrapas”aren leloa aipatu zuela bere lehen ahapaldiaren aurretik:

Heuskara, ialgi adi kanpora!
Heuskara, habil mundu guzira

Baina ez da bidenabarrezko aipamen hutsa, aipaturiko datuetan fidaturik, badakigu Lizardik liburua argitaratu aurretiko urtean interes berezia izan zuela Etxepareren obrari buruz. Hainbestera, non bere inguruko guztiek aipatzen duten zaletasun hori adierazgarri gisa. Zaletasun horren azken zantzu modura, Orixek eginiko zirikaldua gogoratuko nuke orain. *Biotz-Begietan* atera zenean, Lizardiren poemei buruzko iruzkinak eginez zenbait artikulu idatzi zituen Orixek egunkarietan, propaganda modura, horietako baten amaieran, Orixerek zera esaten du *Bertzea bego*, Etxepareren *Potaren galdatzia* poemaren azken ahapaldiaren aipamena eginez:

Eta lelori bai lelo, pota franko, berzia bego
Andria mintza albatzinde berze aldian emiango

Gisa honetan Lizardiri adieraziz isilpean utziko dituela *pota* edo musuez gainerakoak, jende-aurrean esatekoak ez direnak. Etxepare-zaleen arteko txistea litzateke, Lizardik ukoa egin izan balio bezala Orixek bere poemak iruzkintzeari eta gorapatzeari.

Beraz, garaiko era bateko eta besteko zantzu hauek guztiak ikusita, *Biotz-begietan* liburuan Etxepareren liburuaren eraginik bilatzeak nolabaiteko zentzurik baduela pentsatu izan dut beti, izan ere, Lizardik 1930erako eginak zituen *Urte Giroak ene begietan* osorik eta *Asaba zaarren baratza*. *Eusko-bidaztiarena* ere idatzia zen ordurako, azken hau, esana dugunez Etxepareren kontrapasaren aipamen agerikoa eginez.

Hortik aurrera moldatu zuen testua, amaierarako *Gure Mintzo* poema burutuz. Libururako egin zuen propio, aldeztu aurretik beste inon argitara gabea baita. Berezik adierazgarria da, esaterako, Etxepareren *Sautrelak* eta Lizardiren *Gure mintzok* duten paralelotasuna. Biak liburu amaieran daude, hark Garaziko herria eta semea, Bernard Lehete, goستن dituen liburu atera-tzen lagundu ziotelako, euskarari bere tornua eman dion “Garaziko natura”ri. Lizardik aldiz, Sabino Aranari eskaintzen dio,

*Il-zaarki bizi dugun gizona!
Egunero berpiz lurpean dagona!
Bezatz onets aren izena,
Aberri ta mintzoz gu jantziarena* (Gure Mintzo 9-12,207)

Poema horrek borobildu egiten du liburuaren eitea eta egituraz Etxepareren *Linguae Vasconum Primitia*eren tankeran taxutzen ere du. Lizardi Pizkunde berri baten aldarrikapena egiten ari zen euskal literaturaren modernitate saio hau aurkeztuz eta Etxeparerena bezalako deia eginez euskarari mundura jaigitzeko.

Izan ere, Lizardik berritasuna ekarri nahi zuen euskal literaturara eta hitz arroak erabiliz aldarrikatu zuen: *Ensayo de modernidad en una de las lenguas mas viejas del mundo* idatziz liburua agertokietan aurkezterakoan liburuaren gerria inguratzen zuen “biltorrian”. Bere liburua modernitatearen *primitiae* izatea erdietsi nahi zuen.

Lizardiren irakurketatzat aipatzen zituzten Etxepare eta Axularren zantzurik bai ote zegoen bere obran ikertzeko asmoz, haren mintzaira literarioaren bereizgarri lexiko eta morfosintaktikoak aztertzeko saio zehatza egin nuen nire tesiaren oinarri gisa. Hala, Lizardiren ingurukoek eginiko oharrak, eta bereziki Aitzolek Lizardiren mintzairaren joerak idazle zaharren kutsua hartuz hizkuntzaren senera jo nahi izateak bultzaturik eragin zituela esatea, irizpide emankorrak gertatu ziren.

Izan ere morfologiaren alorrean aipagarri diren honako berezitasun hauek deskribatu ahal izan nituen:

- Izen sintagma mugagabeen erabilera poetikoaren ustiaketa berezia egiten du Lizardik: errima beharkizunetarako, edo esanahi indar enfatikoa erasteko espresioei, hitzaren zentzua orokortu eta abstraktu bihurtzeko edota, orokorrean hizketa esateratsua edo benazkoa, antzinako eta noblearen kutsua emateko funtzio estilistikoz. Sintagma mugagabeen erabilera horri buruzko azterketa zehatza argitaratu zuen Orixek (“Artikulu edo muga-itzez” *El Dia* 1933-4-16an nahiz Euzko-Gogoa II, 1950, 15-16 or.) eta olerkariak IS mugagabe egiten zuten erabilera poetikoari buruzko interesa piztu zuen Ibon Sarasolak “Lizardiren poemagintzaren alde formalen estudio baterako” (1978) artikuluz. Horien lanari esker, ageriko gaia da iparraldeko idazle zaharrenetatik hasita erabili izan direla molde horiek poesigintzan. Besteak beste, I. Sarasolak Etxepareren adibidea aurreratu zuen:

Zuhamuyek dakartela odolezko izerdi (Iudizio Generala)

Eta Orixek nahiz Lizardiren olerkigintzan lizentzia morfosintaktiko horrek erabilera zabala izan du:

*Kanta ditzagun nago gau luze,
ango ilunabar su gorritz bete* (Eusko Bidaztiarena)

- Aditzaren zenbait moldaera berezi topa daitezke testuotan, hala nola, aditzaren infinitiboa eta partizipioa ez bereiztea (goi nafarreraren ezau-garri fonetikoak: etor da, ikus du) gehienetan esaera bereziki espresiboe-tan, galdera erretoriko, esklamazio, eta atsotik modukoetan: *oro gizo-nak eiza* (Zuaitz etzana, *orra noizpait ere beeraño el!* (Gure Mintzo). Mugatzailea bezala, aditzaren partizipio amaiera ere ahal duen guztie-tan soiltzen du, errepikapena ekiditeko, hitzaren edukia edo “sema” bere zuntzetaraino soiltzeko. Honelako aditz laburketak erabili ziren garaiko poesian –tu amaieraz agertu ohi diren testuinguruetan: arki, eska, bultza, suma, biur, sor, sar, ikus, mintza, ibil... Honen iturria edo eredia dialektoa (BN) baino gehiago, hizketa esaeratsua dela esnago nuke, herri-jakintzaren espresio adierazkorrak, esaerak nahiz atsotit-zak:

artzainak samurtzuz direnean, gasnak ager (Duvoisinek aipatua).

- Aditz sintetikoetarako joera (*Done Mikel dotoigu/ damaigun indarra*)
- Aditz etikoaren erabilera (“ordi antzo sar nazu” (BMD) “Nor zaitut? (AZB)” gisakoak Orixek idazle zaharrak irakurrita ikasi zituela dio *Leizarraga eta olakoak* esaten du, baina iparraldeko idazle zainduak eta Orixek bera, Larreko eta Gure Herriako kolaboratzaileak Moulier “Oxobi”, Jean Barbier, Larreko... iturri seguruagoak dira.
- Arkaismo lexikoak, morfologikoak eta semantikoak ere erabiltzen ditu Lizardik: hala nola *dabilda, zakida, albaledi, albaleza, autua, mendea* (denbora zentzuaz), *igaz* (garai batean), *peitu, ireki doaz...*

Sintaxi eta morfosintaxiaren alorrean bere hizkuntza karakterizatzen dute:

- Aditzaren elipsiak
- Izen Sintagma eta IS Predikatibo ugaritasunak
- Herri hizketaren laburtasuna eta espresibitateak: *aspaldi ez eta mendi aldi* (SL)
- Atsotitzen egitura imitatuz osaturiko sintagmak: *Bidazti begiek sarri/ aidean baso ta iturri/ bertarañokoan ondarra gorri!* (OG)
- Alborakuntzarako joerak eta lokailu gabeziak

- Intziso eta etenak, esaldien monotonía eta taxuera zurruna hausteko asmoz eginak
- hiperbaton adierazgarriak: aditza eta laguntzailea bereziz:
baratz erdian dut arki (Altube iparraldekoen galdegaia dela zehazten du)
- Erlatibozko esaldiak: bait- aurrizkiaz eginikoak (*Entzun bezat inoizko olerkaria/ zelaian baitzun lur-yauregia* (OG) (Etxepare eta ekialdeko euskalkietan bakarrik erabiltzen dena)
- Erlatibozko itsatsiak: *lurrak irentsi-lagunak* (AZB), *joan-elurte gaitza* (BL) *ar maitez lerregin-arrotza* (BI) *loak-ar basoan ilargia baño* (Ag)
- Hiperbatona+printzadura barrokoa:
*Ezin oar txoroak zerk elkarrengana
darakarzkien. baiña, nerez dakidana:
zorion uts letsiken unerik
aien aldi laburrak eztizu besterik* (Maitale Berriak)

Hona hemen alderatzeko, Sarako Etxeberriren adibide bat:

*Hartarakotz ingura zak señalear erhian
bethi hautzaz oroitzeko bizi aizen guztian
eta pintazak begien aitzinean enea,
athal gain eta pareta txurietan legea*

- Bestelako hiperbatonak ugari dira esaldi barruan ere:
su itzaltzako zaarra gar gorri dabilda biur naiean (AZB)
- Sintaxi gogorra, lokailurik gabea, gehienetan, posposizioen aurreko eta ondoko deklinabide atzizkiak kimatuta...

Aurkezpen honen laburtasunaren kariaz, aipatu bakarrik egin ditzakedan ezaugarri hauen balorapen orokorra eginez ondoriozta daiteke Lizardik idazle zaharrengana jo zuela eredu bila eta bere baitan sortzen ari zen arrago propioan erabili zituela batzuen eta besteen ondaretik hautaturiko material linguistikoak.

Lizardik bezalako elaborazio linguistikorik ez zuten saiatu bere garaiki-deek, ez Orixek eta ez Lauaxetak, lehenak herri hizkeraren aberastasunari eta gipuzkera-lapurteraren eite moldatu eta pertsonalari atxiki zitzaizolako, bigarrenak aldiz, garbizaletasun aranazalearen eta hartan moldaturiko bizkaieraren mugen barruan jardun zuelako, esperimentalismo morfosintaktiko horretarako joerarik izan ez zuelarik, eta bai aldiz metaforaren eta bestelako baliabide erretorikoen berrikuntzarako.

Horretantxe dago nire ustez, ezertan izatekotan, Lizardiren abangoardismoa, bere molde propioan itsatsi zituen era bateko eta besteko materialez berritu nahi izan zuen euskal olerkigintza eta guregana klasiko moduan iritsi

den eredia sortzen asmatu zuen, horretan lagungarri izan zuelarik hitzen musikalitatea sumatzeko dohain berezia eta irudiaren erabileran aditzeko erraztasuna neurtzeko irizpide zorrotza.

Egun dokumentu eta froga gehiagoren babesaz hitz egin daiteke gai hauei buruz: Izan ere, Koldo Mitxelena kulturunean 1996ko erakusketa antolatzeko materialen eske joandakoan Xabier Agirrek, Lizardi zenaren semeak erakutsitako materialen artean, zenbait froga eta datu gehiago eman ziren ezagutzera bi idazle zahar hauen ekarriaren emankortasuna finkatzeko:

1) Alde batetik *Lizardiren paperak* izeneko zerrenda bat eskuratu zidan, arestian aipatu dudana. Lizardiren eskuarteko dokumentuen inventarium gisakoa osatu zuten hiru albazea literarioek, Aitzol, Orixé eta Markiegiak. Datu interesgarriak eskaintzen ditu zerrenda hark: batetik Etxepareri buruzko saio-lan bat idatzia zuela *Etxepareri buruz* izenburua zuena. Eta bestetik, eguneroko irakurketen artean *Geroko gero* erabilia zuela eta koaderno bat osatua zuela handik harturiko oharrez.

Ziurrenik, Lizardik *Geroren* hirugarren edizioa erabili zuen, 1864an Baionako hiri honetan inprimatua eta Itxauspe kalongea paraturikoa; hain zuzen ere, lehen eta bigarren edizioetan ez bezalako ordenan emana eta pasarterik gordinenak soilduta. Orixek *Euskal Literaturaren Atze edo Edesti Laburran* aipatzen duen edizioa, alegia. Orixé iturri gisa harturik jakin genezake Donostiako Argia argitaletxeak *Geroren* edizio bat prestatuko zuela iragarri zuela eta berak pozarren jaso zuela berria eta obra nagusi horren edizio berriaren beharrea sumatzen zuela euskal irakurlegoa. Halaxe du adierazia aipaturiko literaturaren historia horretan 1922an.

Pizkunde garaian idazle zaharrak zokoratuta utzi zirela, eta uste horri jarraiturik, Pizkunde aroko idazleek tradizio idatziari muzin eginik dena berrikotik egiteari ekin ziotela uste izan da eta uste horri atxiki zitzaion Villasante. Nire ustez, ez zen hain eten sakonik gertatu benetan euskal idazleen hoberenen artean eta belaunaldi bakoitzeko figurarik gailenak beti jakiten dute tradizio horretatik zukurik ateratzen, hala Orixek bere poesietan eta itzulpen nagusietan, nola Lizardik poesian bezala prosan, nahiz bere kabuz, nahiz Orixeren eskuz, ikasia. Gisa berean, Pizkundeko belaunaldi hartakoen emaitza berengantzen jakin zuen Koldo Mitxelenak saiakeran eta Mirandek olerkigintzan.

Beraz, honako datu hauek gehitu egiten zaizkio lehendik genituenei, iritzi honen frogagarri: *Lizardiren paperak* deritzan inventarium horretan dauden bi dokumentuek eskainiko ziguten argitasuna falta zaigu berez: *Geroko Gero koaderno* eta *Etxepareri buruzko* idazlana. Biak galduak ditugu, baina nolana ere haiek izan bazirela jakiteak berak berrindartu egiten du lehendik genuen informazioa eta Lizardiren oinarrizko material linguistikoan izan zuten presentziaren hipotesia finkatu egiten dute.

Bestalde, Lizardiren obran Orixeren lanek izandako eraginaren lekuko ditugu noski euren hizkuntzen artean euskal irakurleak zalantzarik gabe nabarrituko duen antzekotasuna eta haien ondotik Joseba Markiegi, Jokin Zaitegi, Nemesio Etxaniz Andima Ibiñagabeitia edo Jon Miranderen lehen lanetan... beti altxorren sakonean nabaritzen den kutsua. Orixeren gidaritza linguistikoaren lekukoak dira, zalantzarik gabe. Eredu garbizalea osatu zuten beren modura, ez Aranarena, ez Azkuerena, eta horietako inork aurreikusi zuena baino askoz gehiago hurbildu zena ekialdeko euskalkietara eta idazle zaharren eruedetara. Orixerengan mamitu zen "euskara ederraren kanon" edo eredia nortasun handikoa da, berehalaaxe identifikatzen da: prosa diskurtsiborako lehor eta malgutasun gutxikoa izan zen, lokailu, ilazio eta paragrafo egituraketarako nahiz testu kohesiorako beharrezko diren lokailu eta baliabide anaforikoez soildua; narraziorako, berriz, gihartsua eta ahozko narratibaren hizkuntza moldeari oso lotua, poesian aldiz, egile horietan onenak izan zirenen emaitza paregabearen adierazbide izan zena... Baina Orixek ez zuen eredu hori Orea edo Huitziko euskaraz soilik elikatu, ondo baino hobeto ezagutzen zuen tradizio literarioan oinarritu zen eta bere gisako moldea eraiki zuen hartaz baliatuz.

Hitzaldia amaitzeko, Pizkunde garaian idazle zaharrekiko harremana zein-nolakoa ote zen auziaren argigarri, Lizardiren lan metodoaren lekuko ditugun beste bi material nagusi aipatu nahi nituzke hemen, Xabier Agirre, Lizardiren semearen eskuzabaltasunari esker ezagutu ditudanak: batetik Lizardik eskuartean oharrak arteko eta abar erabiltzen zituen bi agenda txiki, non eguneroko irakurketen oharrak eta abar jaso zituen, eta bestetik, Lizardirena izandako *Mireriores* alea dauden oharkizunak, biak ere oso adigarriak. Oraingoz bi esku-agenda soilik aztertu ahal izan ditut:

Lehenengoa 1929 hasierakoa da, Lizardi gaisorik Zarautzen egon zeneakoak dira oharrak gehienak eta hainbat sarrera lexiko jasotzen ditu. Besteak beste, marrazki, plater-errezeta eta bestelako oharrak ere bai. Tartean eginiko zenbait oharrek aditzera ematen dute agenda hauxe bera erabili zuela aurreko urteetan bestelako anotazioak egiteko. Esate baterako, Perot enpresako pisuan edo baskulan pisatu eta zehaztasun handiz jasotzen ditu bere emaztearen eta seme jaio berrien pisuen datuak; horietako zenbait bereak dira eta 1927an berak jantzita 62 kilo egiten dituela agertzen da. Ohargarri da era berean bi bertso lerro agertzen direla aipatuak, *Aldakeri* poemaren zati berritua osatuko dutenak *zutiturik ankatxoak/luzaturik errotxoak*, eta ez da deigarria, zeren Lizardiren poemen bertsiotik gutxi ezagutzen badira ere, *Aldakeri* hauxe da bertsiotik gehien dituenak, 1917, 1929 eta 1932koa. Ikusten denez, beraz, 1929ko Euskal Esnaleako bertsiotik prestatzen ari zenekoa da ohar hauetan ageri dena.

Lehen agenda horretan, hiztegi gisakoa eratzen ari da. Sarreretakoz batzuk ingurukoei jasotakoak dira, emazteak esanikoak, Eibar parentesi artean dute-

la agertzen direnak, Zarauzko esneketariari edota pelukeroari hartutakoak, honen Dolorex alabari, edota “Kokodrillo” esaten zioten batenak, zenbait atsotitz ere bai... baina bereziki deigarriak dira Euzkadi egunkaritik jasotako oharrak, egileen izenez aipatzen ditu Otxolua eta Larreko, nahiz bestelako kronistei harturikoak.

Urtarrilaren 12tik aurrerako sarrera lexiko ugariak, hiztegi ongi antolatu baten tankera dute, baina ez dute iturri horren egilearen deitura jasotzen. Halere, data hori erreferentziatzat hartuta, erraz topatu ahal izan dut anotazio horien iturria: Nikolas Ormaetxea Orixek gaztelaniaz garaturiko gramatika artikulua luzea da hain zuzen ere: “Composición Gramatical del vascuence”. Urtarrilaren 10etik 23ra bitartean argitaratua *Euzkadi* egunkarian. Orixek, beti ohi zuen bezala, bere iturri nagusia herria dela aipatzen du artikulua sarreran, baina adibideak ematerakoan iturri nagusitzat hiru liburu hauek aipatzen ditu:

- *Geroko Gero*, 1864ko edizioa, zehaztuz hori erabili zuela, ez omen zuelako besterik eskura eta liburua berriz editatu behar litzatekeela...
- P. Joanateguiaren *Sainduen bizitza* (1890) eta
- *Uskaldunaren gutunak* izeneko debozio-liburu anonimoa.

Artikulu horretan bertan Orixek dioenez, ez du liburu berriagorik kontsultatu nahi izan inoren asmakizun eta berrikeria arriskugarriak ekiditeko eta, jakina, mende hasierako garbizaleen eraginetik jare egin nahi izan du.

Lizardiren esku-agenda txikian ikus daitekeenez, aldiz, hainbat ohar hartu zituen Orixek hitz konposaketa eta eratorketaz emaniko azalpen eta adibideetatik eta morfosintaxi alorreko hainbat ohar ere bai. Aipagarri dira, esaterako, erlatibozko esaldi itsatsiei buruzkoak; adibide hauxe kopiatu zuen: *erritik joangizona, abiatik egaltatu-txorria, itzuliren diren ezin segurta* (UGtik hartua). Horiek bezalako adibideetatik *Lurrak irentsi-lagunak* (AZB), *lurrari itsatsitantai arrizko* (OG) bezalakoak molda zitzakeela igarri zuen.

Orixek artikulua horien sarrera-atalean dioenez, hitz konposaketa euskaraz erruz erabiltzen den prozedimentu morfologikoa da lexikoa sortzeko, gaztelania aldiz eratorketa eta lokuzioez baliatzen da. Garai honetako bi idazle hauek konposaketari eman zioten garapen handiaren azpiko arrazoiak horixe da:

La lengua española es pobre en compuestos. En cambio el griego y el alemán manejan con extraordinaria flexibilidad este instrumento tan apto para enriquecer la lengua con términos propios e independientes. Cuantos más moldes de éstos tenga una lengua, será mayor la libertad de que goza para formar compuestos y será por tanto mayor su riqueza de vocabulario.

Hauexek dira Orixeren arrazoiak eta hauxe bera Lizardiren eskola.

Jakina denez, Lizardiren konposaketa bidea oso ugaria da eta hitz berriak edo kontzeptu berriak sortzeko baliatzeaz gain, zenbaitetan, metaforak gauzatu eta osatzeko baliabidea ere bada: *askatasun-eguna bezain ederra, giza-erlauntza, bidazti-begiek, maitetasun-azia inguma-atsegintoki, izotz-arnasa, zilar-begiak, garai-larreak, goi-muñoak oro-mintzo, zarpildu-itzalia, zabal-narrea, gose-nekeak...* saila luze eta oparoa osatzen dute, molde anitzetakoa gainera. Garaiko kritikoez nahiz geroztikakoez bereziki nabarmendu izan dute beti Lizardiren mintzaira trinkozalearen baliabide nagusizat.

Bereziki gogoangarriak dira, bestalde, maila sinbolikoa eta erreala ordezkatzan duten hitz-elkarketak, bereziki *Asaba zaarren baratza* poemakoan: *oroipen-txoriak, herri-baratzak* edo *Gure mintzo* poemakoak *bizitza-itsaso* edo *Maitale berriakeko maite-ardoa* edo *Andre Lurra* (Ondar Gorriñ). Edo bahuvihi erakoak: *morroi mantalzuriak, begi eder-goseok, gurdibide bakan-ibil ertzetan, eder-ametsik ezinena...*

Zenbaitetan iharturiko sintagmak biltzen ditu hitz bakarrera: *berriz-jaiopoz* (GM), *ezin-itzal argiruntz* (BMD), *yainko-muño-gañetara* (OG)

Lizardiren olerkietan eratorketa eta elkarketa prozedura morfologikoaren ustiaketak sorturiko hizkuntza poetikoaren arloan hizkuntzaren elaborazio jakin bat aurkitzen dugu, euskal idazleetan oso bakanka bakarrik aurki daitekeena: hizkuntzaren indar espresiboaren arloan etekinik gehiena atera nahi denean eginiko ahaleginaren ondorio dena. Kontzeptismoak Lizardiren olerkietan morfologia-ezaugarri nabariak ditu, azterketa eta azalpen osoa egiteko asmorik ezin izan artikulu labur honetan, baina nabarmendu behar da sorturiko hitz berri horiek ez direla eguneroko hizkuntza, hizkuntza poetiko elaboratu baten emaitza baizik, kontzeptu bakar batean bilduriko irudi baten espresara doi-doi baizik: *bizitza den poz-oinaze-katea*, edo heriotzaren osteko *Yainko muño-gainak* edo basoa den *atsedenaren eliz, zutoiz bete ...*

Orixek atzizkiz soilduriko lexemen gihartasuna goraiatzan du artikularen amaieran eta hain zuzen ere, Orixek Axularren adibideak aipatzen ditu artikuluan: *gaztean (gaztetasunean), asea, ordia aipatzen ditu asealdia eta ordialdia* ordez Lizardi ongi erreparatu zitzaion haren esanari etekin ugari atereaz hizkuntzaren sistemak eskaintzen dion soiltze aukera horri, atzizki eratorleak ekiditeari alegia: esate baterako, *itxaro* izen modura erabiliz: *batak itxaro eta besteak berpizte* (OG), *emeki duk itxaroz piztu* (IOI), *itxaro-kabi* (BMD) edota hurbiltasuna ordez *gau latzaren hurbil* (IOI), *hitz ori soilki dit zaarrak ondu* (AZB) (zahartzeak, zahartasunak), *zakartasuna* ordez *otsaren zakarrez izu-ikara nintzen*, edertasuna ordez, *Ederrez ain motza* (A), edertasuna ordez, *Ederrak su bera* (Ag), *zabaldia* ordez *zabala* (NUY), edo gihar-

tsua ordez, *irudimena uan giarra* nahiz *Beso giarrez yo* (ZE), *itzaltsu ordez, erbeste itzalera* (Ag), *geldiak gizendu/ egonak goza,/ nagiak noizbait yalkiaraz bitza* (OG)....

Hain emankorra den lehen esku-agenda horrek Lizardiren hizkuntza literarioaren oinarrietako batzuk jarri ditu agerian, hots, Orixeren irakaspena eta, honen bitartez, idazle zaharren transmisioa. Bigarren agenda aldiz, 1930ko lehen urte erdikoa da, eta epe laburrez soilik erabili zuela esan daiteke. Garai horretako bere poemen bertsio eta zatien gordeleku da, batik bat, beste zenbait anotaziorekin batean: 1930ko apirilaren 13an kopiauriko Aita Gurea lapurteraz, Paris eta Hendaia arteko trenen arratseko orduak, Bilbo eta Donostia arteko tren ordutegiak, *Otartxo utsa* poemaren ataltxoak, Urtaroak ene begietan poemaren lehen urratsak: *Negu*, maiatzaren 21eko *Udalenaren ahapaldi nagusia*, Parisen 1930ko apirilaren 14an dataturiko *El gorrion parisien* (Parisko txolarre)ren gaztelerazko bertsioa eta *Asaba zaharren baratzako* lehen bi ahapaldien bertsio bat.

Bigarren kaiera honetako orriak bereziki interesgarriak dira testu genetikaren alorreko lanetarako, eta Lizardiren olerki-lanen garai emankorrenaren lekuko bipilak dira. Hala, orriotan jasota dauden ahapaldi zatiak poema horietan musikalitate gehien duten atalak dira. Oso zalantza gutxi nabaritzen da hitzen hautaketan nahiz irudien inpresio plastikoaren definizioan. Baina bereziki, aliterazio, errepikapen, paralelismo eta gainerako egitura simetrikoko foniko nahiz morfosintaktikoen erabilerak Lizardiren olerkigintzan duen sortzezko eta muin-muineko garrantziaren lekuko bizi dira. Baina hori hurrengo lan baterako ekaia izango litzateke.